

NORDISK ARKITEKTURFORSKNING

Nordic Journal of Architectural Research

2-2014

**THEME ISSUE
DENSIFICATION AS A PLANNING STRATEGY**

Nordic Journal of Architectural Research

ISSN: 1893–5281

Theme Editors:

Madeleine Granvik, Madeleine.Granvik@slu.se

Swedish University of Agricultural Sciences, Department of Urban and Rural Development, Unit of Landscape architecture, Sweden.

Per G. Berg, per.berg@slu.se

Swedish University of Agricultural Sciences, Department of Urban and Rural Development, Unit of Landscape architecture, Sweden.

Chief Editors:

Claus Bech-Danielsen, cbd@sbi.aau.dk

Danish Building Research Institute, Aalborg University, Denmark.

Madeleine Granvik, Madeleine.Granvik@slu.se

Swedish University of Agricultural Sciences, Department of Urban and Rural Development, Unit of Landscape architecture, Sweden.

Anni Vartola, anni.vartola@gmail.com

Architecture Information Centre Finland, Finland.

For more information on the editorial board for the journal and board for the association, see <http://arkitekturforskning.net/na/pages/view/Editors>

Submitted manuscripts

Manuscripts are to be sent to Madeleine Granvik (Madeleine.Granvik@slu.se), Claus Bech-Danielsen (cbd@sbi.aau.dk) and Anni Vartola (anni.vartola@gmail.com) as a text file in Word, using Times New Roman font. Submitted papers should not exceed 8 000 words exclusive abstract, references and figures. The recommended length of contributions is 5 000–8 000 words. Deviations from this must be agreed with the editors in chief. See Author's Guideline for further information.

Subscription

Students/graduate students

Prize: 250 SEK, 205 DKK, 225 NOK, 27.5 Euro

Individuals (teachers, researchers, employees, professionals)

Prize: 350 SEK, 290 DKK, 320 NOK, 38.5 Euro

Institutions (libraries, companies, universities)

Prize: 3 500 SEK, 2900, DKK, 3200 NOK, 385 Euro

Students and individual subscribers must inform about their e-mail address in order to get access to the journal. After payment, send the e-mail address to Trond Haug, trond.haug@sintef.no

Institutional subscribers must inform about their IP-address/IP-range in order to get access to the journal. After payment, send the IP-address/IP-range to Trond Haug, trond.haug@sintef.no

Payment

Sweden, pay to: postgirokonto 419 03 25-3

Denmark, pay to: Danske Bank 1-678-0995

Finland, pay to: Sampo Bank 800013-70633795

Norway, pay to: Den Norske Bank 7877.08.13769

Outside the Nordic countries pay in SEK to SWIFT-address:

PGS ISESS Account no: 4190325-3, Postgirot Bank Sweden, SE 105 06 Stockholm

Published by SINTEF Academic Press

P O Box 124 Blindern, NO-0314 Oslo, Norway

CONTENTS

DENSIFICATION AS A PLANNING STRATEGY – EDITORS’ NOTES	5
MADELEINE GRANVIK, PER G. BERG, ANNI VARTOLA AND CLAUS BECH-DANIELSEN	
INNOVATIONS IN MEASURING DENSITY: FROM AREA AND LOCATION DENSITY TO ACCESSIBLE AND PERCEIVED DENSITY	11
META BERGHAUSER PONT AND LARS MARCUS	
UNPACKING DENSITY: EXPLOITING URBAN DESIGN VARIABLES IN CARBON REDUCTION STRATEGIES	31
MICHAEL MEHAFFY, TIGRAN HAAS AND ANDY VAN DEN DOBBELSTEEN	
DENSIFYING THE SUBURBAN METROPOLIS: ARCHITECTURE AS AN INSTRUMENT FOR URBAN PLANNING	57
PER-JOHAN DAHL	
ON THE FEASIBILITY AND EFFECTIVENESS OF URBAN DENSIFICATION IN NORWAY	83
FABIO HERNANDEZ-PALACIO	
KULTURARV SOM RESSURS I EN FORTETTINGSSTRATEGI	113
ELIN BØRRUD	
GREEN SPACE IN COMPACT CITIES: THE BENEFITS AND VALUES OF URBAN ECOSYSTEM SERVICES IN PLANNING	139
MÄRIT JANSSON	
URBAN GREENING STRATEGIES FOR COMPACT AREAS – CASE STUDY OF MALMÖ, SWEDEN	161
TIM DELSHAMMAR	
GREEN PERCEPTION FOR WELL-BEING IN DENSE URBAN AREAS – A TOOL FOR SOCIOECONOMIC INTEGRATION	179
ERIK SKÄRBÄCK, JONAS BJÖRK, JONATHAN STOLTZ, KRISTIN RYDELL-ANDERSSON AND PATRIK GRAHN	

KULTURARV SOM RESSURS I EN FORTETTINGSSTRATEGI

ELIN BØRRUD

Sammendrag

Fortetting som byutviklingsstrategi har i langt større grad blitt oppfattet som en trussel mot bestående kulturarv og dermed stedsidentitet, enn som en mulighet for å skape nye verdier. Samtidig har den materielle kulturarven fått økt betydning som ressurs for annen verdiutvikling. Det er et politisk mål at kulturarven ikke kun skal sikres som dokumentasjon av fortiden, men like mye inngå i en strategi for økonomisk vekst og stedsutvikling. Kulturarv har dermed endret status fra objekt med egenverdi til ressurs for andre formål.

Artikkelen diskuterer hvordan kulturarvbegrepet har utviklet seg og brukes i fysisk planlegging. Det argumenteres for at endringen i status fra «egenverdi» til «ressurs» kan løfte kulturminnevernet ut av trusselbildet. Spørsmålet er: Hvordan kan kulturarvsbegrepet operasjonaliseres slik at det er egnet til å håndtere de fysiske følgene av fortetningsstrategien? Svaret som synes mest fornuftig er å løsrive kulturarv fra stedsidentitet og heller definere kulturarv som et spørsmål om gjenbruksverdi. Først da kan den materielle kulturarven håndteres i planlegging som en ressurs for en bærekraftig utvikling. Artikkelen bygger på studier av fire norske mellomstore byer som alle har ambisjoner om både å utvikle seg gjennom vekst og å verne om en kulturarv for å styrke byens stedsidentitet.

Keywords:

fortetting, fortetningsstrategi,
kulturarv, eiendomsutvikling,
stedsidentitet, gjenbruk
*densification, cultural heritage,
property development, place
identity, re-use*

Summary

Densification as strategy for urban sustainable development, has hitherto been regarded as a threat rather than as an opportunity to existing heritage and thus to identity. At the same time, it is a political ambition that heritage should not only be a documentation of the past, but also a resource for regional economic growth and local development.

This paper discusses how the concept of cultural heritage has evolved and been used in spatial planning. It argues that the change in status from protected object to resource value can move the discussion of cultural heritage from a matter of threat to opportunities. The question is: How can the concept of cultural heritage be operationalized to managing the processes of transformation following from the urban densification strategy? The answer that seems most reasonable is to loosen the concept of heritage from the concept of place identity and rather define heritage in the light of a reuse value. The paper is based on material from four Norwegian cities that all have ambitions for both urban growth and the protection of cultural heritage in order to strengthen the identity of place.

Innledning

Både vern av eksisterende bygninger og fortetting av bystruktur er strategier for en mer bærekraftig byutvikling. Bygninger og bystruktur utgjør en vesentlig del av den fysiske kulturarven og oppfattes dermed som uvurderlig for menneskers tilhørighet og identitet. De siste årene har kulturarven også blitt oppfattet som ressurs for annen utvikling. Fortetting er fellesbetegnelsen på at allerede utbygde områder får en høyere og mer effektiv utnyttelse. Dette oppfattes som bærekraftig fordi det reduserer byspredning med dertil økt transportbehov. Argumentene og bakgrunnen for disse to politiske standpunktene er allment kjent. Denne artikkelen bygger på at det er langt vanligere å oppfatte fortetting som en trussel mot det verneverdige, enn som en mulighet for ny verdiskaping.

Hensikten med artikkelen er å gi innsikt i hvordan denne tosidige politikken viser seg i praksis. Artikkelen gir et bidrag til diskusjonen om relasjonen mellom vern og endring i byutviklingen og mer spesifikt hvordan kulturarv som både *meningskapende og økonomisk ressurs* kan bedre grunnlaget for politiske beslutninger for håndtering av fortetting og vekst. Problemstillingen som artikkelen søker å gi et svar på, er hvordan begrepet kulturarv kan operasjonaliseres slik at det er egnet til å håndtere fysiske endringsprosesser som følger av fortettingsstrategien. Med operasjonalisering menes at begrepet kan brukes i en planleggingsprosess fra visjon, scenario og strategi til juridisk plan og realisert utviklingsprosjekt / gjennomført fortetting. For å nærme meg problemstillingen har jeg stilt følgende forskningsspørsmål: Hvilken rolle kan kulturarven ha i en utviklingsstrategi? Hva synes å være de største truslene mot kulturarvens ressurskarakter? Hvordan kan utviklingsstrategier skape muligheter for å styrke kulturarven?

Fire norske byer (Fredrikstad, Narvik, Ålesund og Arendal) er studert med utgangspunkt i et definert kulturminne. Artikkelen har tre kapitler; bakgrunn, casestudier og diskusjon. Bakgrunnskapittelet redegjør for kontekst, teoretisk perspektiv og metodisk fremgangsmåte. Casestudier beskriver resultat samt analyser av det empiriske materialet. I avsluttende diskusjon foreslås noen konkrete muligheter for å bringe kulturarven ut av trusselbildet.

Bakgrunn

Problemstillingen som drøftes, springer ut av forskningsprosjektet «Kulturarv og stedsidentitet», hvis ambisjon var å søke teoretisk og praktisk nyorientering innen kulturminneforvaltningen.¹ I dette prosjektet ble det gjort en gjennomlesning av Stortingsmeldinger, offentlige utredninger (NoU), veiledere etc. som er utgitt av departementer og direktorater i Norge fra 1980-tallet og til 2010. Bakgrunnen var en hypotese om at kulturarven i denne perioden har endret status fra egenverdi til ressurs for

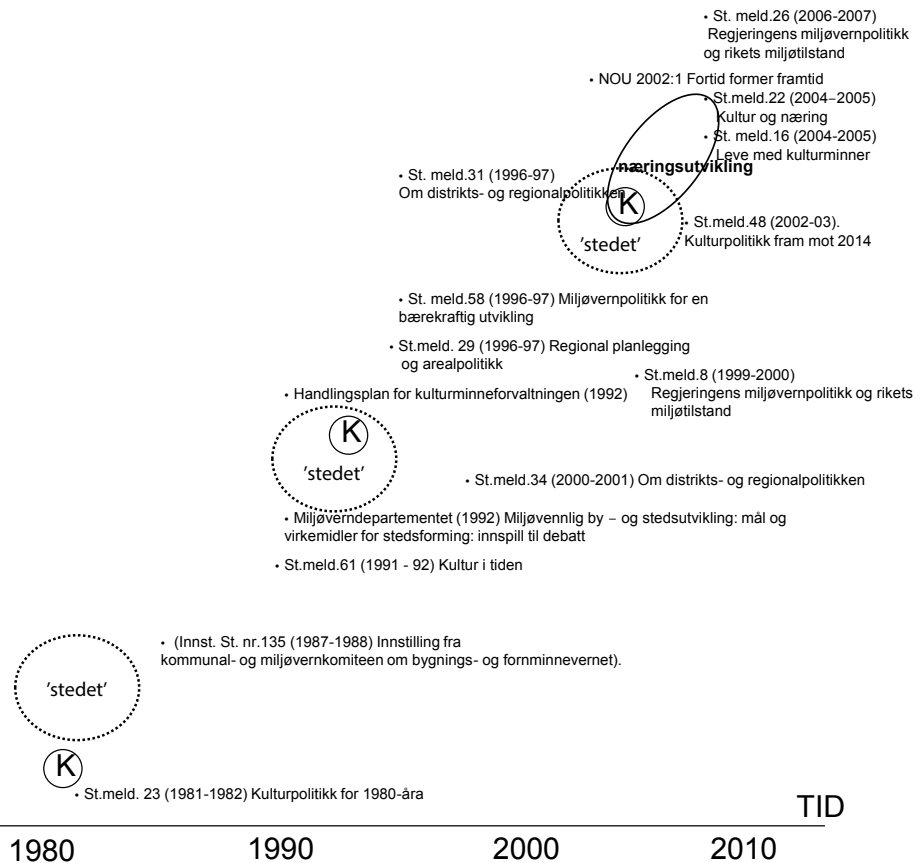
1 Forskningsprosjektet «Kulturarv og stedsidentitet» har vært finansiert av Norges forskningsråd gjennom DEMOSREG-programmet. Prosjektperiode: 2005–2009. Prosjektet har vært et samarbeid mellom NIKU, NIBR og UMB/Institutt for landskapsplanlegging.

annen verdiskaping. Dokumentene ble lest med tanke på hvordan temaer som tillegges kulturarvbegrepet, har fått plass i politikken. Se figur 1. Gjennomlesningen bekrefter hypotesen (Swensen, et al., 2009a).

Instrument/heteronomi

ressurs
verdiskaping
inntektskilde
Innovasjon
omdømme
transformasjon
globalt
særpreg
fremtid
regionalt
mangfold
opplevelse
stedsutvikling
bærekraft
stedsidentitet
tilpasning
medvirkning
samtid
lokalt
stedsforming
nærmiljøressurs
møteplasser
estetikk
kulturminne
trussel
utgift
vern
antikvarisk verdi
historie
lokalitet
fortidsminne
arkeologi
Egenverdi/autonomi

KULTURARV (K)

En påstand som stadig gjentas i det materialet som er undersøkt, er årsakssammenhengen mellom vern av kulturarv og en tydelig stedsidentitet. Det å «kjenne seg hjemme», oppleve tilhørighet og skape meningsfulle fysiske omgivelser ble tatt inn som et viktig kriterium på begynnelsen av 1990-tallet. Historiske kulturminner ble løftet frem som faktor for å oppnå en bærekraftig utvikling. Metodene var lokal medvirkning for å skape trivsel og tilhørighet blant lokalbefolkningen. Fra 1992 har kulturminnevernet også vært en integrert del av miljøvernet og pålagt et ansvar også i planlegging etter Lov om planlegging og byggesaksbehandling (plan- og bygningsloven – pbl) (Holme, 2004). Kulturminne defineres i Lov om kulturminner (kulturminneloven) (§ 2) som «Alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til». I byplanlegging etter pbl kan kulturminnemiljøer vernes som soner hvor det skal tas spesielle hensyn (§ 11-8). En ytterligere ambisjon ble lagt til i 2006, da kulturarv ble definert som «konkurransfaktor». I St.meld. nr. 26 (2006-2007) hevdes det: «En forutsetning for verdiskaping og næringsut-

Figur 1
Illustrasjonen viser hvordan det politiske synet på kulturarv har medført en mer integrert betydning i stedsutvikling.

vikling basert på natur- og kulturarven er at aktiviteten ikke kommer i konflikt med de verdier som ligger i denne arven» (pkt. 3.3.2). Det som ved første lesning kan synes som en avklarende setning, åpner for utallige oppfatninger om hvordan kulturarvens verdier bestemmes og hvem som definerer verdiene.

«Kulturarv og stedsidentitet» er et bredt sammensatt forskningsprosjekt som tar utgangspunkt i et felles casemateriale som viser hvordan kulturarven inngår i kommunale planstrategier. Skogheim og Vestby (2010) dokumenterer hvordan byenes historiske identitet brukes aktivt til å profilere seg og som argument for å tiltrekke seg nye innbyggere og næringsaktører. Swensen, et al., (2009) undersøker hvordan strategiene ivaretas i lokale utbyggingspraksiser og konkluderer med at den prosjektbaserte byutviklingen truer kulturminneverdier og dermed indirekte stedsidentiteten. Det hevdes at «*dagens praksis med prosjektbaserte reguleringsplaner setter klare begrensninger, ved at helheter utfordres kontinuerlig og forutsetter forhandlinger i hver enkelt sak*» (Ibid.: 74). Konklusjonen henviser til at markedsliberalisering har influert byplanleggingen. Jeg vil hevde at dette kan også forstås som et resultat av at fortetting som strategi for å oppnå en bærekraftig by også har snudd opp ned på byplanleggingens praksis (Børrud, 2005). I motsetning til en byvekst som håndteres ved en planstyrt utvidelse av byområdet, skal fortetting skje innenfor den eksisterende byen og basert på at eiendommer som allerede ligger til en infrastruktur, får en bedre tomteutnyttelse og dermed en potensiell verdistigning. I Norge har mange kommuner de siste tjue årene også inntatt en passiv eierskapsrolle (Nordahl, 2012; Røsnes, 2005). Det betyr at arealet som forventes fortettet, hovedsakelig er privateid og i aktiv bruk. Strategiens suksess er fortrinnsvis basert på frivillig gjennomføring av privatinitierte enkeltprosjekter, hvilket avhenger av privat risikovilje og markedets muligheter. Problemstillingen tas opp både fra et behov for nytenkning i kulturminnefeltet og for å utvikle metoder for håndtering av fortettingsstrategier.

Teoretisk betraktningsspektiv

Problemstillingen ligger ikke entydig innenfor ett teoretisk felt, men berører flere. I dette studiet er M.R.G. Conzens forståelse av byens endringsprosesser brukt som ramme for å forstå og diskutere *fortetting*, og byteoretikeren Françoise Choays beskrivelse av *det* historiske monumentet er benyttet for å forstå dagens betydning av *kulturarv*. Andre teoretikere er brukt for å utdype sammenhengen mellom disse to perspektivene. Problemstillingen berører også det planteoretiske feltet. Det er ikke vektlagt i denne artikkelen.

Fortetting som morfologisk endring

Urban Morphology som internasjonalt og interdisiplinært felt er koordinert under (ISUF) International Seminar on Urban Form (Moudon, 1997). En av de grunnleggende skolene stammer fra den tysk-engelske geo-

grafen M.R.G. Conzen (1907–2000). Det som gjør Conzen relevant i denne sammenhengen, er hans ambisjon om å forstå den opplevde byen ved å forklare dens kompleksitet. Vår sanselige opplevelse av den byen vi skal arbeide med, kan dermed ikke forklares ved hjelp av for eksempel visuelle analyseteknikker eller normative teorier, men ved hjelp av kognitive, eksplikative metoder. Conzen-skolens koplingspunkter til en Italiensk *typo-morfologi*-tradisjon er blant annet gjennom en strukturalistisk innfallsvinkel til å lese byplanen. Man søker en *morfogenetisk* metode ved hjelp av kartografisk representasjon og terminologi, med hensikt å spore den historiske utviklingen av byens form (Petruccioli, 1998; Conzen og Whitehand, 1981; Larkham, 1996). Dette gjøres ved systematisk kartlegging, beskrivelse og forklaring av den fysiske byformens utvikling gjennom tiden. Conzens analysemetode er tredelt. Første fase er å kartlegge forandringer i byplanen som følge av «morfologiske perioder», altså politiske, sosiale eller kulturelle tidsskifter som kan leses i byens utvikling. Neste fase er å avdekke disse morfologiske endringene og sammenligne de ulike fasene. Dette gir igjen grunnlag for inndeling i områder som er definert av gjenkjennelige morfologiske trekk som fremdeles er til stede i den samtidige byens form. Karakteristikken av områdene kan deretter brukes i den videre byplanleggingen. Forutsetningen for å forstå «dagens by» og dens potensial for fremtiden, er å kunne forklare dens historiske utvikling.

Basert på studie av historiske byer beskrev Conzen tre grunnleggende strukturer i byens utvikling: 1) vei- og gatestruktur som forutsetning for distribusjon og mobilitet, 2) tomtestruktur som grunnlag for privat og offentlig initiativ, og 3) bygningsstrukturen som variasjoner av form og program. En moderne by vil i tillegg ha en fjerde struktur: 4) parker og grønnstruktur som forutsetning for sport og fritidsaktivitet. Ved en fremheving av disse prinsipielle strukturene oppnås en innsikt i både hvordan de utvikles som selvstendige systemer og som gjensidig påvirkning. I en naturlig vekstsyklus fortettes og fortynnes byen så lenge disse strukturene fungerer tilfredsstillende (Conzen og Conzen, 2004). De mest sentrale begrepene som forklarer fortettingsprosessen er *burgage cycle*, *urban fallow* og *fringe-belt*². Begrepene beskriver den sykliske utbyggingen av enkelttomter som gradvis fylles opp med bygninger inntil tomteutnyttelsen er så høy at den ender med urban fallow, som er en tilstand hvor man bestemmer seg for å rive eller «rydde opp» på annen måte. Dette er syklusens siste fase før det igjen er samfunnsøkonomisk interesse for å gjenoppbygge tomten (Whitehand, 2001:105; Conzen 1960:94). Fringe-belt definerer den konsentriske veksten som følge av bygninger og anlegg som har behov for en frittliggende lokalisering og dermed ikke kan finne plass innenfor den tomtvise fortettingsprosessen. Slike belter, sammenhengende eller i deler, finner man i mange eldre byer ved at den opprinnelige tomtestrukturen synliggjør beltet av tomter som gjennom en videre endring og fortetting ofte fremstår som tydelige morfologiske svar på tomtestrukturen (Morton og Whitehand, 2006).

2 Begrepet ble først brukt av H. Louis (stadtrandzone) (Conzen, 1960, p. 58)

Conzens bidrag til byteorien er vel så mye metodisk som teoretisk. Den morfogenetiske metoden kan benyttes på alle detaljeringnivåer, fra en overordnet målestokk til mikroskala. Hensikten er hele tiden å avdekke en eventuell sammenheng mellom den historiske utviklingen av byens fysiske form og et fremtidig endringspotensial. Felles for forskning innen feltet er at den bygger på analyser som fokuserer på de faktiske, fysiske resultatene av sosiale og økonomiske krefter (Moudon, 1997: 3). Når Moudon (Ibid.) trekker frem form, skala og tid som gjennomgående komponenter i alle slike undersøkelser, er det fristende å legge til en fjerde, *beslutning*.³ Det er umulig å studere byens endringsprosesser uten å ta i betraktning at det er aktører (personer eller institusjoner) som på forskjellig vis er med på å bestemme hva som blir produsert og hvordan. Peter J. Larkham (1996) diskuterer dette i lys av kulturminneforvaltning og dilemmaet mellom vern og utvikling. Han minner om at vi vet at urbane omgivelser må endres, ellers vil de stagnere. Dilemmaet hans er at både de verdiene vi ønsker å verne om og de kreftene som eventuelt truer det som er vernet, er sider av en kapitalistisk velferdsbygging. Endringsaktører og deres beveggrunner for beslutninger bør være sentrale spørsmål når kulturarv og kulturminnevern skal studeres. Grunneier, utvikler og arkitekt er endringsaktører som er direkte involvert i hvordan kulturarv ivaretas. Naboer, offentlige myndigheter og lokale interesseorganisasjoner er indirekte involvert og kan kommentere endringene. Disse to aktørtypene vil naturlig nok ha ulik motivasjon for sine holdninger. Larkham mener det er aktørenes samhandling som er avgjørende for beslutningen som ligger til grunn for utvelgelse av verneobjekter og hvordan sammenhengen mellom ny utvikling og historisk byev kan forstås. Larkham argumenterer også for at kognitiv, eksplikativ byforståelse og morfologiske studier er et godt grunnlag for diskusjon av kulturarvens verdi. Historisk dybde er altså ikke en verdi i seg selv, men som Moudon (1997) hevder, kan urban form bare bli forstått historisk, fordi dens elementer underlegges kontinuerlig transformasjon og utskiftning.

3 Se for eksempel Freeman (1990) og Conzen og Whitehand (1981).

Kulturarv som kulturell verdi

Kulturminne og kulturarv er overlappende begreper. Kulturarv er ikke bare materielle verdier og kan også beskrives i lys av egenskaper eller virkninger som tillegges et fysisk objekt, for eksempel som symbol for hendelser, tradisjon og tro. Men et juridisk kulturminne (vernet gjennom norsk lov) er kun de fysiske sporene (artefaktene) som meningsinnholdet er knyttet til (Kahn, 2007: 128). Kulturarv defineres derfor bredere enn kulturminne, og det er gjerne samtidens verdier, etterspørsel og moral som preger arvets mening, slik det er formulert i Graham, et al., (2000: 17) «[...] *heritage is that part of the past which we select in the present for contemporary purposes, be they economic, cultural, political or social.*» Eller slik Larkham (1996: 14) hevder: «*Heritage is neither history nor place; it is a process of selection and presentation of aspects of both, for popular consumption.*» Kulturarv synes å være både kontekstavhengig og maktladet, og det har siden begynnelsen av 1990-tallet innholdsmessig blitt

utvidet typologisk (alle typer av historiske spor er interessante), kronologisk (alder er ikke lenger så viktig) og geografisk (større kulturområde), i tillegg til at den immaterielle kulturarven fått økt status (ABM-Utvikling, 2010; Smith, 2006; Choay, 2001; World Heritage Committee UN, 1994).

Det er derfor et overraskende perspektiv når Françoise Choay (2001) i *The Invention of the Historic Monument* beskriver hvordan kulturarven, som følge av den vestlige kulturtradisjonens stadige bredere forståelse av feltet, nå trues av tiltak som er ment å skulle øke dens verdi. Moderne kulturminnevern kan i følge Choay spores tilbake til 1400-tallets forsøk på å glorifisere arkitekten og arkitekturen. Frem til 1800-tallet var det fysiske kulturminnet et villet monument eller minnesmerke, for eksempel en triumfbue som skulle skape en felles hukommelse om sentrale begivenheter. Slike monumenter har i dag nesten ingen betydning sammenlignet med vektleggingen av den historiske bygningsarven. Denne har gjennom sin alder og samfunnsmessige betydning fått status som bærer av vårt kollektive minne og som etablerer av vår felles identitet (Ibid.: 15). Når bygningsarven også defineres som global verdensarv og deretter selges som turistdestinasjon, vil det ikke bare være en forbindelse mellom det fysiske kulturminnet og det lokale stedet, men mellom «hele verdens befolkning» og kulturminnet.

Et viktig poeng hos Choay er å vise hvordan tiltak som var ment å øke kulturminnenes verdi, heller risikerer å redusere den. Spesielt steder som er listet som «verdensarv», er i ferd med å slites ned av masseturisme. Verdiøkningen skjer i dag ikke kun som bygningsmessige tiltak, men i økende grad ved at kulturminnet tas i bruk som kulisse for konsert- og teateroppsetninger, som festivalarena, og som modell for produksjon av kulturminneminatyper og gadgets som kan spres som markedsføring av originalen. Alle slike tiltak handler om å gjøre kulturminnet lett tilgjengelig for masseturismen, for å kunne tilføre investeringer for å opprettholde bygningsmassen (Ibid: 138–160). Den historiske byen har også blitt trimmet som image og betraktet som en ressurs for økonomisk vekst utover seg selv, og inngår ofte i scenarier hvor kunst, kultur og kreative aktiviteter blir nøkkelsektorer (Gibson, 2006). Politikken er også inspirert av Richard Floridas forskning, som fremhever at kultur og kulturelle stedsverdier har stor innvirkning på tilflyttingen av «talenter» som kan bidra til å utnytte teknologi til produksjon og dermed økonomisk vekst (Florida, 2002; Florida, 2008). Kulturøkonomien blir på samme tid en forventet effekt av kulturarven og en forventet forutsetning for stedets utvikling.

Kulturarv og stedsutvikling kan synes å blitt satt i et dobbelt gjensidig avhengighetsforhold. På den ene siden blir stedet med sine historiske bygninger kulturarv. På den andre siden oppstår et behov for å definere «ny» kulturarv for å skape meningsfulle steder også for våre handlinger. Laurajane Smith er opptatt av spenningen som oppstår mellom handlingene og den materielle representasjonen av handlingene: «*The tensi-*

on may at once be about creating and maintaining historical and social consensus, but simultaneously, it can also be a process of dissent and contestation» (Smith, 2006: 83). Det er ikke kun et spørsmål om hvor vi kommer fra, men også om hvor vi vil. Hvis vi tenker at spenning i kulturarven kan inneholde både motsetninger og strid, og tilhørighet med det fysiske stedet hvor kulturarven materialiseres, kan stedsidentitet kanskje forstås som en slik spenning? Begrepet kan forstås sosiologisk som en dynamikk skapt av ulike aktørers praksiser og sosiale forhandlinger, eller arkitektonisk som uttrykk for de spesifikke karaktertrekkene som oppstår i kombinasjon av landskap og bebyggelse og dermed gjør steder unike, og hvor opplevelsen av stedets form og historie kan etablere en felles «*sense of place, a genius loci*» (Larkham, 1996: 23). Stedsidentitet kan i en slik tradisjon begrunnes med stort alvor om vår væren og eksistens (Vagstein, 1999; Lauvland, 2007; Norberg-Schulz, 1978), eller det kan anvendes i en merkevarebygging hvor «stedsfortellinger» og «stedsbilder» brukes som uttrykk for lokalt særpreg, uavhengig av om dette dreier seg om byggeskikk, produksjon av spesielle silderetter eller årlige kulturfestivaler (Vestby, 2005). I alle betydninger av stedsidentitet tillegges kulturarven en rolle som bærer av et *kollektivt minne* – altså en verdi som berører flere enn de som er direkte ansvarlig for å ta vare på kulturminnet.

Kulturarv som økonomisk verdi

I følge Françoise Choay (2001) kan det altså være vårt ønske om å øke kulturarvens verdi og betydning som selv bidrar til trusselbildet, ved at vi utvider dens meningsinnhold og betydning som kollektivt minne, og ved et stadig økt krav til investeringer for å bevare det verneverdige. Men det kan også være som Larkham (1996) minner oss om, at den kapitalistiske drivkraften i byutviklingen bidrar med et verdisyn på kulturarven som avviker fra verdioppfatninger fra de feltene som normalt beskjeftiger seg med verdisetting av bygningshistoriske miljøer. Larkham peker her på kulturarvens dualitet. Som fysisk objekt har det alltid en økonomisk verdi og er en rettslig eiendom for noen, samtidig som objektet kan ha en kultur(historisk)verdi for mange andre. Dette eierskapet kan være en kilde til økonomisk verdiutvikling, men det kan også som Choay (2001) viser til, være et *patrimonium* og knyttet til familiære, økonomiske og juridiske strukturer av stabilitet. Vern av kulturhistoriske gårdsbruk gjennom odel opprettholder en slik betydning.

Det peker på at kulturarv ikke først og fremst gir økonomisk vekst, men forutsetter forpliktende investeringer. At vern av historisk kulturarv har en økonomisk side, har ingen stor plass i den teoretiske diskusjonen om kulturminner og kulturarv. Selv i redegjørelser om økonomisk kriminalitet knyttet til de juridisk beskyttede kulturminner (Holme, 2004), er dette ikke et tema. Det har vært en utbredt oppfatning at kulturarv er noe «hellig» og «prisuavhengig» (Mälkki, Mäntysalo og Schmidt-Thomé, 2008) og at et økonomisk perspektiv vil redusere kulturarvens verdi «en holdning som også er kjent fra kunstfeltet. Gran og De Paoli (2005) hevder

at dersom det institusjonelle kunstfeltet ikke klarer å utnytte sitt forhold til kapitalen, kan det risikere å marginalisere sin egen rolle i samfunnet (Ibid: 201). Det er et interessant perspektiv også på kulturminnefeltet, at feltet mister sin betydning dersom man opprettholder oppfatningen om at den alltid trues av økonomisk initiert utbygging. For å unngå dette kan man spørre hvordan økonomiske verdier kan relateres til kulturverdier og dermed bidra til å øke kulturarvens samlede verdi.

I antologien *Economics and Built Heritage: Towards New European Initiatives* diskuteres den økonomiske dimensjonen av kulturarv på de tre nivåene sted, eiendom og region (Mäntysalo og Schmidt-Thomé, 2008: 7). Hvordan dette viser seg på det regionale nivået, er allerede beskrevet. Nasjonale og internasjonale mål om å øke kulturarvens ikke-økonomiske verdi har generert ulike koalisjoner og partnerskap mellom private og offentlige aktører. Men når regionale myndigheter og aktører løfter frem kulturarv for å etablere turistattraksjoner som grunnlag for næringsutvikling og økonomisk vekst, kan forventningene heller resultere i utgifter på stedsnivå der ansvaret for å forvalte det fysiske kulturminnet er plassert. Den økonomiske dimensjonen av kulturarv på dette nivået bringer bygningsarven inn i offentlig plan- og budsjettprosesser om omfanget og avveining av vekst og vern. På dette nivået vil typomorfologiske kartlegginger av den materielle kulturarven, som vist i Daragó, Rabb og Szalai (2008), kunne inngå som grunnlag for forvaltning av vernet, herunder bestemmelser/retningslinjer for økonomiske forpliktelser knyttet til forvaltningen. Det er noe som igjen berører den tredje økonomiske dimensjonen av kulturarv som tas opp, kulturarv som eiendom (Krus, 2008; Stüre, 2008; Olsson, 2008). Når det er denne dimensjonen som spesielt blir oppfattet som en trussel mot kulturarven, kan det skyldes et fravær av beslutninger om økonomiens betydning på stedsnivå, eller at det på eiendomsnivå er en langt tydeligere kopling mellom beslutning om vern og økonomi. Når kulturarv også er en «vare» i et marked, vil muligheten for å øke kulturarvens verdi avhenge av svingninger i markedet. Motivasjon for å verne følger av motivasjon for å investere. For profesjonelle eiendomsutviklere er drivkraften for å investere gitt av muligheten for verdistigning ved en bedre utnyttelse av eiendommen (Børud, 2005; Clark, 1987). Utnyttelsen er ikke ubegrenset, men gitt av et *mulighetsrom* som begrenses, ikke bare av reguleringer, men også av markedsmulighetene og av selve tomte med omgivelser (Tiesdell, 2011). Jo større begrensninger hver av disse gir, jo mindre rom for muligheter. Vernestrategier som regulerer utnyttelsen kan på den ene siden svekke investeringslysten, men kulturarv kan som nevnt også betraktes som en ressurs. Det er grunn til å tro at profesjonelle utviklere ønsker å øke kulturarvens verdi, for å begrense vernestrategiens negative innvirkning på utbyggingspotensialet.

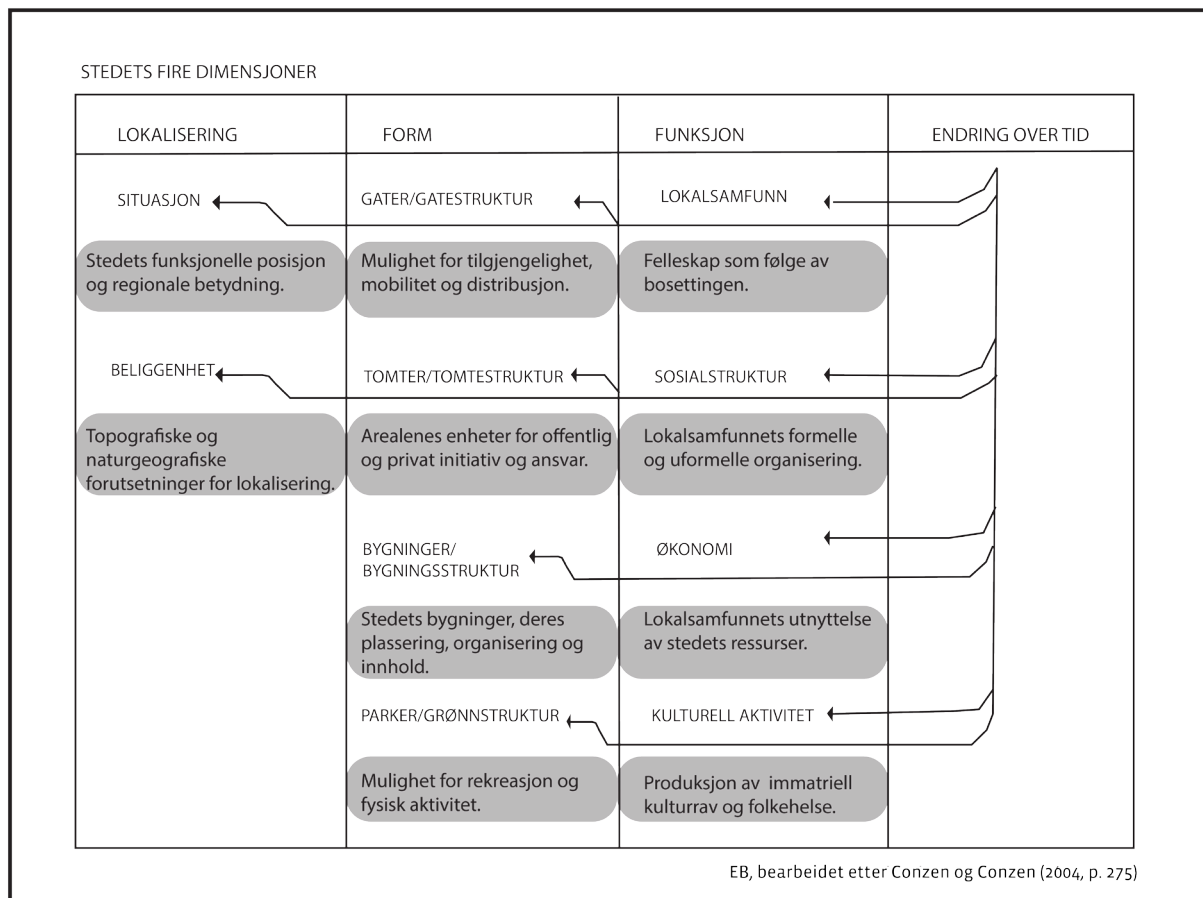
Et interessant perspektiv som trekkes opp av Mäntysalo og Schmidt-Thomé (2008) er på hvilket tidspunkt i beslutningsprosessen den

økonomiske dimensjonen bør trekkes inn. Dersom slike verdier ikke kan lede til en objektiv rangering, bør de derfor rangeres politisk i forkant og ikke reduseres til en teknisk avslutning av en prosess. Argumentet er at kulturarvens mangesidige karakter gjør det nærmest umulig å bestemme dens verdi som en enhet – man må sammenligne verdi på tvers av ulike verdityper og områder. Kost/nytte-analyser som er egnet til å utlede verdi som én *sammenfattet verdi*, for eksempel penger, vil kunne redusere kulturarv til noe endimensjonalt. Det er ikke hensiktsmessig, men pengeverdi vil likevel være en av flere usammenlignbare verdier som angår bygget kulturarv. En pengebasert evaluering kan ha større eller mindre betydning avhengig av ulike saker. Forfatterne (Ibid.) foreslår heller en ikke-sammenfattende (dis-aggregativ) metode for å diskutere kulturarvens verdi. Det betyr at man aksepterer det mangfold av ikke-sammenlignbare verdisett (estetikk, økonomi, etikk, funksjonalitet, historie, økologi etc.) som kulturarven kan verdivurderes opp mot. Kulturarvens verdi kan ikke forenkles eller reduseres til ett verdisett som skal endelig avgjøres ved et politisk vedtak. Rangering og vektlegging av de ulike verdisystemene må være åpen og gjenstand for en politisk prosess omkring vektingen av ulike og gjensidig usammenlignbare verdivurderinger, hvor pengeverdi er en av flere. Hva koster det å ta vare på et større byområde? Hvem skal betale? Hvordan skal det skaffes penger? Hvordan skal potensielle inntekter som følge av en godt bevart kulturarv fordeles?

Utvalg og metodisk fremgangsmåte

Fire byer er valgt for det empiriske arbeidet: Arendal, Ålesund, Narvik og Fredrikstad. De er både typiske og generelle caser. Arendal og Ålesund er studert med utgangspunkt i at de har en bykjerne med en udiskutabel historisk kulturverdi og ett sentralt byrom som forener begrepene kulturarv og identitet. De to andre byene, Fredrikstad og Narvik, er studert på grunnlag av at de er i en prosess hvor et større fraflyttet industriområde med stor kulturhistorisk betydning, FMV (Fredrikstad Mekaniske Verksted) og Trekant-tomta (Demag/malmutskipning fra Ofotbanen), skal tas i bruk til ny byutvikling. Casene representerer således tidsspennet i synet på kulturarv. Mens de to første representerer dreiningen fra objekt til sted på 1970-tallet, representerer de to siste den nyeste utvidelsen av kulturarvbegrepet, moderne industriminne som ressurs for annen verdiutvikling.

Fremgangsmåten er utviklet på grunnlag av M.R.G. Conzens modell av bymorfologiens fire ontologiske kategorier: *lokalisering*, *form*, *funksjon* og *endring over tid* (Conzen og Conzen, 2004, p. 275), se figur 2.

Det er gjort en sammenlignende casestudie hvor casene er undersøkt som:

1. lokalisering gjennom historisk utvikling. Her er historiske kart er brukt for å vise fremveksten og utviklingen av kulturminnet innenfor byplanen.
2. fysisk form. Dagens byplan er analysert som form som grunnlag for en beskrivelse og karakterisering av morfologiske og strukturelle sammenhenger som kulturminnet inngår i.
3. funksjon i byutvikling – dokumentstudier av vedtatt kommuneplan og andre offentlige policydokumenter
4. fremtidige problemstillinger (trusselbilder og mulighetsrom) – tolkning av hvordan målsettinger om kulturarven kan ivaretas eller blir truet av utviklingsstrategier/planer

Materialet er i sin helhet samlet i Børrud (2010).

Figur 2
Illustrasjonene viser de ulike lagene og strukturene som bestemmer et steds karakter og forutsetning for endring.

Casestudie

Sted blir kulturarv – kulturarv blir sted

Fredrikstad ligger ved Glommas utløp og er en festningsby fra 1600-tallet som på 1800-tallet vokste utenfor murene. FMV-området⁴, som utgjør casen i denne undersøkelsen, ligger på Kråkerøy-siden av elva Glomma og ble først innlemmet i Fredrikstad kommune i 1994. I etterkrigstiden frem til 1970-tallet var FMV en viktig industriarbeidsplass for skipsbygging. Mange i Fredrikstad har hatt tilknytning til virksomheten. Med sine kraner og dokker har FMV-området også gitt byen et visuelt merke. Virksomheten ble fullstendig lagt ned i 1988. I 2007 startet den nye gjenbruk av området, ved at Fredrikstad fotballstadion ble bygget mellom to industrihaller (som brukes som tribuner). I Narvik, hvor Trekant-tomta er case, er det også en midlertidig status, men i motsetning til FMV, hvor all tung produksjon er lagt ned, skjer det her fortsatt utskipping av malm. Trekant-tomta er en del av Narvik havn og er endestasjon på Ofotbanen, bygget ferdig i 1902 for å frakte malm fra Kiruna i Sverige til isfri havn. Narvik by ble etablert som følge av dette.

Både FMV og Trekant-tomta ligger i bykjernens randsone og har få strukturelle forankringer til resten av byen. Fysiske endringer som følge av vekst og fall har i liten (ingen) grad påvirket utformingen av den øvrige byen. Begge områdene er nå tiltenkt en rolle i byutviklingen. I plandokumentene står det både at områdeutviklingen skal bidra til modernise-

Figur 3

Venstre, øverst: FMV, Fredrikstad

Foto: E. Lunøe

Venstre, nederst: Trekanttomta, Narvik

Foto: E. Børrud

Høyre, øverst: Pollen Arendal

Foto: E. Børrud

Høyre, nederst: Brosundet, Ålesund

Foto: A. Standal

4 Området som omtales FMV berører også andre næringsaktører. Se også: <http://issuu.com/pitchweb/docs/mulighetsstudie>

ring og tiltrekke seg vekstnæringer og at områdene har en spesiell rolle i byens historie og representerer en kulturarv – med en sterk immateriell verdi – som skal løftes frem som en viktig hukommelse for byens befolkning. Både Narvik og Fredrikstad eksemplifiserer et ønske om at *en kulturarv skal bli et sted*. Det er forventninger om at tiltak som øker kulturarvens verdi, skal skape ny tilhørighet og identitet med området og dermed øke muligheten for økonomisk utvikling.

For Arendal og Ålesund er det motsatt. Her har *stedet blitt kulturarv*, både gjennom kulturminneverdien og som tilhørighet og identitet for en stor gruppe mennesker. Begge er kystbyer som er etablert og har vokst frem som følge av sjørelatert næring. Begge byene ble etablert på øyer i et ellers kupert landskap. I vekstperioden på 1800-tallet ble landskapet endret gjennom planering og utfyllinger som ga muligheten for rutenettregulering på tvers av opprinnelig terreng. Pollen og Brosundet ligger sentralt i henholdsvis Arendal og Ålesund og fremstår som byrom med ubestridelig kulturhistorisk verdi, både lokalt og nasjonalt. Spesielt Ålesunds sentrale bykjerne er unik med sin omfattende jugendstilbebyggelse, oppført i løpet av kort tid etter bybrannen i 1903, i kombinasjon med en dramatisk topografi og lokalisering. Bebyggelsen rundt Brosundet slik det stuper rett ned i vannet og gjenspeiler det vestlandske, dramatiske fjordlandskapet, kan leses som et sterkt uttrykk for *genius loci*. Arkitekturen forlenger naturen og etablerer et sted som utvilsomt skaper et minne som kan overleveres fra generasjon til generasjon. Arendal har en stor samling trehus fra byens storhetstid på 1800-tallet, som omkranser havnebassenget Pollen og de to vikene Kittilsbukta og Barbubukta. Den stramme bebyggelsen omkring Pollen er omkranset av et mer organisk bebyggelsesmønster av små, hvite bolighus i treverk, som definerer stedets identitet. Alle planer og policydokumenter for disse to byene fremhever den verdifulle bygningsarven og hvor viktig det er å sikre dette for ettertiden. I det materialet som er undersøkt, brukes «stedsidentitet» og «stedets særpreget» både deskriptivt og normativt.

Felles i byenes utviklingsstrategi er at de vil konkurrere i et regionalt marked. Ålesund vil bli den viktigste byen mellom Bergen og Trondheim. Fredrikstad vil bli et tyngdepunkt i Nedre Glomma-regionen. Narvik vil bruke kultur som lokal utviklingsstrategi som skal gi regionale ringvirkninger. Arendal ønsker å konkurrere med nabobyen Grimstad om å bli «kunnskapsby». Og i alle byene skal fraflyttede, sjønære næringsarealer tilbys i denne konkurransen. Kommunene ønsker å skape attraktive lokaliseringer for kreativ virksomhet. I Arendal og Ålesund er dette også en strategi for å kunne motvirke en randzoneutvikling som tapper sentrum for nødvendige tilbud og dermed investeringer som kan bidra til å ivareta stedet som kulturarv.

Trusselbilder

Analysen av det foreliggende materialet viser at de to motsatte rollene kulturarven kan ha også etablerer ulike typer av trusselbilder, og må dermed angripes og løses på ulike måter. Når *stedet blir kulturarv* handler det mye om hva som «passer – og ikke passer» inn i det *image* som den historiske bygningsarven skaper. Det mest fremtredende trusselbildet er ikke så mye at kulturminnet skal forsvinne, men at opplevelsen av det endres. I det andre tilfellet, *når kulturarv blir sted*, er det manglende økonomi, forutsetningen for å utnytte kulturarven som ressurs for annen utvikling, som er den direkte trusselen.

Både Arendal og Ålesund kan vise til en lang historie med lokalpatriotisme og engasjement som årsak til at byenes historiske bygningsmiljøer ble sikret. I kommunale planer oppfattes Arendals identitet som ensbetydende med Arendals arkitektoniske uttrykk, og ny arkitektur skal «passe» til dette. Eier man et gammelt trehus i Arendal, har man et ansvar for å ta vare på det, ikke bare overfor sine arvinger, men for alle som forventer at Arendals identitet skal holdes intakt. Derfor ble en utvikling av havnesiden ikke bare et spørsmål om hva som «passer inn» som visuelt bilde, men også om hvilke aktiviteter som kan gi støtte for identiteten. Nyetableringer som ikke støtter direkte opp om dette bildet av hva Arendal er, ble oppfattet som en trussel. Folkeaksjoner bidro til å stoppe utbyggingsplanene, selv om de var i tråd med vedtatt strategi om å tilby attraktive utbyggingsarealer for økonomisk interessante aktører. Folk oppfatter ny utbygging, selv om det ligger utenfor trehusområdet, som trussel mot egne investeringer og egen innsats, dersom utbyggingen ikke støtter opp om Arendals «identitet». Det samme skjer i Ålesund, men dette eksemplet viser også en annen type trussel: om hva som kan skje når kulturarven ikke oppfattes som en ressurs, men en byrde for eierne, som i større grad enn i Arendal er næringsaktører. Byrden oppstår fordi bygningens bruksverdi svekkes av lite tidsriktige materialer og utforming. I de mest ekstreme tilfellene i Ålesund er all «innmaten» endret og kun fasaden bevart, for på den måten å «ivareta» byens identitet. I Ålesunds tilfelle er trusselen derfor at jugendstilbyen endres innenfra og at kulturminneverdien reduseres til en kulisser for å opprettholde en visuell identitet. I både Arendal og Ålesund er kulturarven forstått som visuelle kvaliteter som skal kunne overleveres gjennom verneplanlegging. Som ressurs skal den hegne om lokal tilhørighet (hindre fraflytting) og virke tiltrekkende på turister og feriefolk.

I de to andre eksemplene, Narvik og Fredrikstad, skal kulturarven også brukes for å skape tilflytting og investeringer. Indirekte er det som truer kulturarven et for lite befolkningsgrunnlag og dermed svakt marked. Dersom kraner og dokker skal inngå i en byutvikling, holder det ikke med kun vernevedtak. Denne typen kulturminner må av hensyn til risikoen for ulykker sikres og vedlikeholdes på en helt annen måte enn bygninger. Er det for lav etterspørsel etter nye boliger og næringsarealer, vil det ikke

være økonomiske muligheter for å kunne ivareta disse kulturminnene eller holde dem bygningsmessig intakt. En offentlig vernestrategi vil heller påføre eierne en utgift enn å være en ressurs de kan utnytte økonomisk. Narvik og Fredrikstad eksemplifiserer hvordan mange små steder som skal gjenbruke industriell kulturarv, kan oppleve en uoverensstemmelse mellom tilgjengelig utviklingsareal og manglende etterspørsel og investeringer.

Mulighetsrom

Casestudien viser at den typen kulturarv som Arendal og Ålesund representerer er mer komplisert å diskutere som en mulig ressurs, enn tilfeller der industrielle kulturminner blir kulturarv. Sistnevnte tilfeller kan brukes i en image-bygging for å sette i gang en samlet eiendomsutvikling dersom det er marked for det. Et mangfold av eierskap som vi finner i en historisk bygningsmasse, vil ha et mangfold av behov. Som vist i Arendal, kan slike steder ha en tett kopling mellom kulturarv og identitet, hvor et «bilde» av en historisk bygningsarv kan skygge for de faktiske mulighetene som en ny utvikling kan bidra til. I Ålesund er det samlingen av jugendstilbygg som er Ålesunds identitet, og ikke et image av noe som ligner. Her synes det ikke å være noen annen mulighet enn å sikre et best mulig vern av jugendstilbyen slik den ble bygget, mens Arendal bør kunne tillate både endring og nybygging, samtidig som kulturarven vernes om. Det kan bety at kriterier for nybygging og fortetting må formuleres på grunnlag av en typo-morfologisk forståelse av byens form, og ikke kun baseres på et krav om å «passe inn».

Også Ålesunds planer for randsonen har blitt diskutert i lys av hva som passer til jugendstilen, men da i form av en mer samlet tenkning om hvordan sjøsiden kan utvikles for å motvirke handelslekkasje til bilbasert utvikling i byens ytre randsoner. Det er kanskje enda tydeligere i Ålesund enn i Arendal at utbygginger som oppfattes som en trussel, likevel kan være kulturarvens mulighet. Utviklingen av havnesiden vil på grunn av cruisebåtturen ha økonomisk nytte av at jugendstilbebyggelsen holdes intakt. Selv om institusjonelt vern frem til i dag ikke har hatt tilstrekkelig styrke til å hindre ombygging og modernisering, er ikke løsningen nødvendigvis strengere regulering. Kanskje kan eiendommer som har indirekte fortjeneste av kulturarven også bidra til å dekke ulempen av lite tidsriktig arkitektur. En eiendomsutvikler vil søke å få merverdi ut av én eller flere vernede bygninger ved å fordele utgifter og redusert inntjening på andre bygninger. Slik kan en planmessig håndtering av vern og utvikling på stedsnivå innebære ikke bare funksjonelle og estetiske avveininger, men også økonomiske.

I de to andre eksemplene, når kulturarv skal bli sted, er det allerede en slik tett sammenheng mellom investeringene i kulturarven og en mulig verdøkning for dens ressurskarakter. Her er det industrielle eiere som skal finne ny bruk av eiendommen. Forskjellen er at bygningsmassen på

slike steder gjerne er solide og lett kan tilpasses mange typer ny bruk, som for eksempel Fredrikstad stadion. Toleransen for endringer er også større enn for annen bebyggelse. Langt vanskeligere er det å gjenbruke industrielt landskap som gruver, slagghauger, dokker og sporlinjer. Dette kan ha stor affeksjonsverdi for de som var tilknyttet industrien. Det er også en tendens til at slike elementer ønskes bevart for å kunne brukes i en slags *branding* – et stedsbilde – for å selge det nye utviklingsprosjektet til kulturnæringen. På både trekant-tomta og FMV ønsker kommunene en etablering av kulturnæringer som kan bidra til å øke attraktiviteten også for annen etablering og tilflytting. Både Trekanttomba og FMV er områder kommunen tenker seg kulturnæringer og bli attraktiv for tilflytting. I tilfeller som Trekanttomba, hvor utfordringen er å sette i gang en utvikling og slik synliggjøre kulturarven i en stedsutvikling, vil det sjelden være mulig å fastlegge på forhånd hvordan området skal utvikles. I slike tilfeller kan det like gjerne settes inn temporære tiltak som kan utløse aktivitet (modne markedet) og dermed investeringer som ser verdien av å benytte eksisterende kulturminner som en ressurs for videre investeringer. Mulighetstudier av FMV-området viser at området kan utvikles til en spennende bydel hvor historiske kraner, dokker og verkstedshaller er inkorporert. Men studiene viser samtidig at vern, istandsettelse og videre vedlikehold av disse elementene krever at det også her er et marked for å utvikle nye boliger og næringsarealer å fordele kostnadene på. Jo lengre tid det tar for å sette i gang en utvikling, jo større er risikoen for at kulturminnene forfaller. Med mindre slike artefakter får en gjenbruk i et offentlig støttet program, vil kulturarvens ressurskarakter også i slike tilfeller være tveegget. I dette tilfellet er det markedet som begrenser utviklers mulighetsrom, og ikke vernerestriksjoner.

Diskusjon

Det fremsettes en påstand i denne artikkelen om at det er mulig å løfte kulturminnevernet ut av det trusselbildet som fortettingsstrategien skaper, men at det forutsetter et kulturarvsbegrep med en operativ styrke. De teoretiske perspektivene som er trukket opp innledningsvis, peker på kulturarvens mangesidige karakter og at de mange forventningene den tillegges skaper iboende spenninger som skyldes en dualitet av *kulturell verdi og økonomisk verdi, samt av kollektivt minne / stedsidentitet og privat eierskap*.

Casestudiene viser et avvik mellom de politiske forventningene til hvordan kulturarvens kulturelle verdi både skal vernes om og bidra som en ressurs for annen byutvikling, og hva som skjer i praksis. Det er ikke mulig å konkludere med at dette faktisk skyldes hvordan begrepet forstås. Men det er mulig å trekke opp en diskusjon om hvordan kulturarv kan håndteres som ressurs i en fortettingsstrategi og om kulturarv både kan være et så sammensatt verdibegrep og samtidig være operasjonelt i planlegging.

Det er en betydelig forskjell på kulturarv forstått som patrimonium og kulturarv forstått som kollektivt minne. Slik jeg forstår Choay (2001), gir det første en entydig forståelse av hva som må gjøres, hvorfor, og av hvem, for at arven sikres. Som kollektivt minne er det langt mer uklart med hensyn til hvem som arver hva og hvorfor. En privat eiendom som inngår i en byutvikling, arves sjelden som et patrimonium, men kjøpes og selges av profesjonelle eiere som ikke nødvendigvis har lokal tilknytning til objektet eller tilhørighet stedet, men primært ønsker å øke dens økonomiske verdi (Beauregard og Haila, 1997; Børrud, 2005; Tiesdell og Adams, 2011). Kulturarvens skjebne i en fortetningsprosess synes å ligge i avveiningen av faktorene økonomisk og kulturell verdi (Mäntysalo og Schmidt-Thomé, 2008). Det handler om at allmennhetens (som både kan være det offentlige og deler av sivilsamfunnet) forventninger til hva som er kulturelt verdifullt, kan være helt annerledes enn grunneierens (både privat og offentlig) oppfatninger. Når kulturminneforvaltningen oppfatter kulturarven som truet av fortetting og den prosjektbaserte byutviklingen (Swensen, et al., 2009), ser man ikke kun en fare for at kulturminner forsvinner, men også for at immaterielle verdier som «historisk betydning, symbolverdi, estetisk og arkitektonisk verdi» som tillegges kulturarvens verdi som identitetsskaper, blir svekket. Dette må kunne ses som en generell effekt av en utvidet prosessuell forståelse av begrepet (Smith, 2006; ABM-Utvikling, 2010). Slike verdier kan ønskes bevart politisk, men er vanskeligere å styre gjennom juridiske planer (Kahn, 2007). Casestudiene viser hvordan lovverket (pbl) både gir anledning til og brukes til å regulere at man skal ta «hensyn» til ulike verdier. De gir også en pekepinn på hvor avhengig planleggingen blir av et godt forvaltningsmessig skjønn dersom det man ønsker å ta hensyn til ikke er faktiske elementer. Stedsidentitet og historisk representasjon er eksempel på ikke-faktiske forhold man kan søke å ta hensyn til. Dersom det er uklart hva som etablerer identitet og representasjon, kan det opprettholde en uklarhet med hensyn til hva som *kan* og *ikke kan gjøres* av endringer, og dermed gjøre det vanskeligere å styre mot planleggingens målsettinger.

Et mulig operasjonelt begrep

Jeg vil hevde det er kulturarvens endring fra «egenverdi til ressurs» (Swensen, et al., 2009a) som skaper muligheten til å operasjonalisere begrepet i planlegging. Et verneobjekt kun med egenverdi vil potensielt bli truet av enhver utbygging fordi det fører til direkte eller indirekte endringer av egenverdien. Er kulturarven en ressurs, er det ikke et passivt gode som skal vedvare, men en artefakt som skal brukes i målet om en bærekraftig utvikling. Dette støtter seg på Conzen-skolens perspektiv om at byens historiske dimensjon må kunne forklares for å forstå den samtidige byens kompleksitet og dermed bedre kunne forutse dens fremtidige endringer (Conzen og Conzen, 2004; Moudon 1997). Etymologisk kommer ressurs fra fransk *ressourdre* – å reise seg igjen. Det er nødvendig å diskutere hvordan fysisk planlegging kan

styre denne «gjenreisningen» eller gjenbruken på en måte som ikke svekker kulturarvens verdi, men øker den. Vil så en vektlegging av gjenbruksverdien gjøre kulturarvbegrepet mer operasjonelt og bedre egnet til å håndtere effekter av fortetting?

Ett forsøk på å presisere kulturarv som *gjenbruk* kan være å løsrive begrepet fra «stedsidentitet». Det er unektelig en sammenheng mellom kulturarv og stedsidentitet, men stedsidentitet er ikke som et fysisk kulturminne, en fattbar verdi. Stedsidentitet kan ikke overleveres/arves som et materielt gode som vil vedvare over tid. Det er først og fremst en *forhåpning* om tilhørighet. Dersom kulturarv i tillegg oppfattes som tilnærmet nødvendig for individuell tilhørighet, vil enhver tanke om utvikling og endring kunne oppleves som en personlig trussel, selv i tilfeller med stor avstand mellom opplevd tilhørighet og juridisk eierskap. Dette oppstår fordi enhver bygning kan være et patrimonium – rettslig arvet av en person, men som samtidig inngår i en utvidet fysisk kontekst som tilhører fellesskapets kollektive minne. Grensene mellom det absolutt allmennrettslige (luft, sol, utsikt, hav, elver, terreng), det fellesskaplige (offentlige kulturbygg, gater, plasser, parker, sjøsider, etc.) og de allment visuelt tilgjengelige, men privateide bygningsfasader, butikker, restauranter, hager, er overlappende og strukturelt sammenbundet gjennom vår bruk. Og de inngår i vår tilhørighet til stedet, uavhengig om vi eier objektet eller ikke. Stedsidentitet kan kanskje formuleres som en politisk ambisjon, men ikke vedtas juridisk. En gjenbruksverdi kan derimot formuleres både som politiske mål og reguleres juridisk. Gjenbruksverdien gjør også kulturarven mer dynamisk og mindre institusjonell, og støtter samtidig opp om en begrepsforståelse der samfunnets behov til enhver tid vil gjenspeiles i måten vi ivaretar arven på (Smith, 2006; Graham, Ashworth og Tunbridge, 2000). Dersom mål om kulturarvens gjenbruksverdi skal inngå i en fortettingsstrategi for bærekraftig utvikling, må den også kunne bidra til demografisk eller funksjonell tetthet og diskuteres i lys av økonomiske effekter på ulike nivåer, slik det legges opp til i Mäntysalo og Schmidt-Thomé (2008). Ambisjonen om å se kulturarv som del av bærekraftbegrepet bringer i tillegg inn et spørsmål om en fornybar eller ikke-fornybar ressurs, og hvilke muligheter den som overtar en arv har til å utnytte ressursen til sitt bruksbehov.

Jeg vil foreslå at kulturarvens gjenbruksverdi er en funksjon av ikke-sammenlignbare verdier som uttrykker bygningen(es) *bruksverdi* og bygningen(es) *historiske representasjon*. I enhver vurdering av bruksverdien vil følgende komponenter inngå: investeringer som kan gjøres tilgjengelig, drifts- og vedlikeholdsutgifter, potensielle inntekter og totale bruksmuligheter. Gjenbruksverdien oppstår av bygningsmessige eller bystrukturelle endringer, som følge av det foregående, sett i lys av historisk representasjon (autentisitet, historisk symbol og kunnskapsverdi). Gjenbruksverdien kan bidra til økt verdi som kollektivt minne og/eller som patrimonium.

En slik beskrivelse viser at selv om Ålesunds jugendstilbygninger kan få en større bruksverdi (og inntektsmuligheter) ved å endres mye, vil gjenbruksverdien likevel bli lavere fordi bygningenes historiske representasjon vil svekkes for mye. I Arendals tilfelle handler det ikke om en homogen bygningsmasse med en så entydig historisk representasjon som i Ålesund. Å ivareta et image gitt av bebyggelsen i landskapet er langt mer komplisert. Det berører hvordan kulturhistoriske områdekvaliteter forstås og gir føringer for ny bebyggelse. Forstås kvalitetene kun visuelt og opplevelsesbasert, vil føringene som nevnt heller bidra til oppfatningen om at forandringer alltid truer. En morfogenetisk forståelse (jf. Conzen-skolen) innfører derimot et endringsperspektiv som kan åpne for at gjenbruksverdien også øker med en endret bruksverdi. På den annen side, dersom bruksverdien fører til så store endringer i områdekvaliteten at det kollektive minnet svekkes, vil kanskje også kulturarvens totale ressursverdi svekkes, og byens totale bruksverdi reduseres ved at de kvalitetene som skal tiltrekke seg nye næringsaktører og nødvendige investeringer, uteblir. Motstanden mot ny utbygging og opplevelsen av at den truer Arendals kulturarv og identitet, er lett å forstå. I slike tilfeller er kulturarvens bruksverdi knyttet til byens potensial som lokaliseringsfaktor. Grensen for hvor store bystrukturelle endringer som må til før byen som historisk representasjon svekkes, er vanskelig å trekke og vanskelig å diskutere. En innskrenket utbygging av Arendals sjøside har opplagt en verdi for opplevelsen av Arendals identitet, men det har også en pris dersom byen må finne alternative utviklingsarealer. Kulturarvens ressurskarakter i Arendal bør derfor ikke diskuteres kun som sjøsides potensial for fysisk utvikling, men også i lys av de totale bruksmulighetene og inntektene som ligger i at sjøsiden ikke bebygges, men bidrar til å øke verdien av byens visuelle stedsidentitet.

Den typen utvikling som er belyst ved Fredrikstad og Narvik viser at det er nødvendig å løfte frem kulturarvens utgiftsside dersom dens verdi skal økes. I dette tilfellet har de kulturminnene som skal bevares som rammer for stedsutvikling svært blandet bruksverdi. Robuste industrihaller kan øke sin bruksverdi gjennom omfattende endringer og samtidig ivareta historisk representasjon. De kan også øke sin bruksverdi vesentlig, uten omfattende endringer. Andre industriminne krever igjen omfattende investeringer for å opprettholde historisk representasjon, uten å ha noen direkte bruksverdi. Gjenbruksverdien til slike kulturminner kan således være svært lav dersom ikke annen bruksverdi øker vesentlig ved at denne historiske representasjonen styrkes. For en profesjonell eiendomsutvikler vil verdien av å ivareta (ubrukbare) industriminne kun være interessant dersom det er marked for og politisk aksept for at en omregulering av området omkring kan gi høyere utnyttelse. Målet her kan være at utgiften må oppfattes som mindre belastende enn de godene som oppnås ved å utnytte gjenbruksverdien. Selv om gjenbruksverdien uunngåelig er en funksjon av ikke-sammenlignbare verdier som opptrer både direkte og indirekte, er den i slike tilfeller likevel «kalkuler-

bar», fordi det er en direkte sammenheng mellom kostnader med å sikre kulturarven og å utnytte potensiell verdistigning, og den vil dermed inngå i utviklerens mulighetsanalyse.

Når kulturarven er knyttet til områdekvaliteter, som i Arendal og Ålesund, benyttes reguleringsbestemmelser for å bevare kulturhistoriske verdier for fellesskapet og for ettertiden. Bestemmelsene legger begrensninger på videre utnyttelse av eiendommene innenfor dette området. Den økonomiske virkningen er at grunneiere får en potensielt lavere verdiøkning enn i områder hvor det tillates fortetting. En differensiert fortettingsstrategi vurderes gjerne i lys av hvor mange nye boliger/næringer man kan oppnå, gitt en utnyttelsesgrad. Tallet kan deretter omgjøres til potensielle skatteinntekter og utgifter for en mulig befolkningsvekst. Langt vanskeligere er det å vurdere den økonomiske effekten av at et område ikke skal fortettes, men vernes som kulturarv. Hvilke utgifter/inntekter en kommune sparer/tjener på at deler av byen ikke kan utnyttes slik markedet ellers ville ha latt det utnytte, eller hva som er den totale kulturhistoriske verdien av fortettingsstrategien opp mot et mer effektivt utnyttet areal – slike verdier kan ikke få en objektiv rangering. De bør derfor rangeres politisk i forkant og ikke reduseres til en teknisk avslutning av en prosess som en konsekvensanalyse, eller som en reaksjon på enkeltsaker.

Casestudien viser at det er utvikling av mer åpne situasjoner, slik som i Fredrikstad og Narvik, som blir gjenstand for overordnede strategidiskusjoner hvor utvikling, vern og gjenbruksmuligheter blir diskutert også som økonomiske valg. Byområder med opplagte historiske kulturminneverdier blir i stedet møtt med detaljert regulering. Jeg vil heller ta til orde for det motsatte: Dersom det er et offentlig ønske om å løfte industrielle kulturminner som felles kulturarv for fremtiden, bør de sikres tidlig ved en detaljert regulering som også innebærer forvaltningsansvar dersom det av markedsmessige årsaker ikke er mulig å utnytte gjenbruksverdien. Det gir eiendomsutvikleren en mer forutsigbar situasjon.

For å redusere oppfatningen av at fortettingsstrategi utelukkende er en trussel mot kulturarven, kan overordnede avklaringer av kulturarvens rolle løftes opp til slike verdi- og vekstdiskusjoner som gjør det mulig å beslutte hvordan kulturarvens ressurs skal utnyttes og fordeles. En videre diskusjon av hvordan dette kan håndteres i planlegging kan for eksempel være som overføring av utbyggingsrettigheter, utbyggingsavtaler, tidsbegrensning på verneobjekter eller ulike offentlige-private samarbeidsformer. Dersom for eksempel alle Ålesunds eiendommer er gitt en utbyggingsrettighet, kan eiendommer som av vernehensyn ikke kan utnytte denne rettigheten, selge den til grunneiere i andre områder mot at kjøpesummen i sin helhet går til istandsetting og vedlikehold av den vernede eiendommen. Slike virkemidler bør løftes opp i kommunens planstrategi – det sier noe om hvordan man virkelig verdsetter kultur-

arven i en utviklingsprosess opp mot andre verdier. Det vil bety at markeds mekanismer vil styrke sin rolle i vern og utvikling av våre bygde omgivelser. Markedet påvirker direkte og indirekte, som Mälkki, Mäntysalo og Schmidt-Thomé (2008) tar opp. Direkte ved renovering og oppgradering av enkeltbygninger og indirekte på verdien av større byområder med kulturhistoriske verdier når enkeltbygninger ikke vedlikeholdes. Denne økonomiske dimensjonen av kulturarv på eiendomsnivå er tydelig fordi den er så direkte knyttet til direkte beslutninger om hva som kan gjøres, men også svært kompleks fordi det også berører markeds mekanismer for kjøp og salg, som igjen påvirkes av samfunnsmessige trender og endringsaktørenes motivasjon for verne på den «riktige» måten.

Visjoner om overlevering og måloppnåelse

I enhver by er kulturarven, slik Conzen-skolen dokumenterer, en historisk dimensjon vi ikke kan unngå. Den er ikke statisk, men hele tiden i endring fordi det skapes nye behov som skal tilfredsstilles. I en bærekraftig by må kulturarven ikke bare representere fortiden, men også tilfredsstillende behov for å bruke på nytt. Kulturarvens egenverdi er som gjenbruksressurs. Det vil oppstå en positiv spenning mellom gjenbruket (aktiviteten) og resultatet av gjenbruket som skaper ny tilhørighet og ny identitet. En gjenbruk representerer dagens politiske mål om å redusere klimagassutslipp, og er i mindre grad basert på historisk representasjon. Det gjør det mulig å gi kulturarven en rolle i planlegging for en bærekraftig utvikling hvor fortetting ikke kun blir en trussel mot det bestående, men hvor eksisterende by gir mangfoldige muligheter for et mer effektivt gjenbruk.

Acknowledgement

Forskningsprosjektet «Kulturarv og stedsidentitet», som presenteres i denne artikkelen, har vært finansiert av Norges forskningsråd gjennom DEMOSREG-programmet. Prosjektperiode: 2005–2009. Prosjektet har vært et samarbeid mellom Norsk Institutt for kulturminneforskning (NIKU), Norsk institutt for by- og regionforskning (NIBR) og Institutt for landskapsplanlegging, Universitetet for miljø- og biovitenskap (UMB, nå Norges miljø- og biovitenskapelige universitet (NMBU)).

- ABM-Utvikling, 2010. *Immateriell kulturarv i Norge – En utredning om UNESCOs konvensjon av 17. oktober 2003 om vern av den immaterielle kulturarven*. Oslo: ABM-Utvikling.
- Beauregard, R. og Haila, A., 1997. The unavoidable incompleteness of the city. *American behavioral scientist*, 41(3), pp. 327–341.
- Børrud, E., 2005. *Bitvis bytvikling: møte mellom privat eiendomsutvikling og offentlig byplanlegging*. Avhandling (17), Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo, Institutt for urbanisme.
- Børrud, E., 2010. *Kulturarv og sted-sidentitet: Kulturarv som operativt begrep i stedsutvikling – Mofologisk undersøkelse av fire case*. Upublisert delrapport. Ås: Institutt for landskapsplanlegging, Universitetet for Miljø- og biovitenskap.
- Choay, F., 2001. *The invention of the historic monument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, E., 1987. *The rent gap and urban change: case studies in Malmö 1860–1985*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution, Avhandlingar, vol. 101:[A]. Lund: Royal University of Lund, Sweden, Department of Geography.
- Conzen, M.R.G., 1960. *Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis*. Publication / Institute of British Geographers (27). London: George Philip.
- Conzen, M.R.G. og Whitehand, J.W.R., 1981. *The Urban landscape: historical development and management*. Special publication / Institute of British Geographers no. 13. London, New York: Academic Press.
- Conzen, M.R.G. og Conzen, M.P., 2004. *Thinking about urban form: papers on urban morphology, 1932–1998*. Oxford: Peter Lang.
- Daragó, L., Rabb, P. og Szalai, A., 2008. Architecture and value protection. Analysis of the historic town of Köszeg. In: M. Mälkki, R. Mäntysalo og K. Schmidt-Thomé, eds. *Economics and built heritage – towards new European initiatives*. Espoo: Helsinki University of Technology.
- Florida, R., 2002. *The rise of the creative class - and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York: Basic Books.
- Florida, R., 2008. *Who's your city?: How the creative economy is making where to live the most important decision of your life*. New York: Basic Books.
- Freeman, M., 1990. Commercial building development: The agents of change. In: T.S. Slater, ed. *The built form of Western cities*. Leicester – London: Leicester University Press.
- Gibson, F.R.C., 2006. The cultural dimension of urban planning strategies: An historical perspective. In: F.J. Moncláus og M. Guárdia i Bassols, eds. *Culture, urbanism and planning*. Aldershot, England: Ashgate.
- Graham, B., Ashworth, G.J. og Tunbridge, J.E., 2000. *A geography of heritage: power, culture and economy*. London: Arnold.
- Gran, A.-B. og De Paoli, D., 2005. *Kunst og kapital: nye forbindelser mellom kunst, estetikk og næringsliv*. Oslo: Pax.
- Holme, J., 2004. *Kulturminnevern: lov, forvaltning, håndhevelse*. 2 b. Oslo: Økokrim.
- Kahn, M., 2007. *Lærebok i kulturminnerett*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Krus, A., 2008. Heritage – Function – Economy. Three perspectives on values in estate management. In: M. Mälkki, R. Mäntysalo og K. Schmidt-Thomé, eds. *Economics and built heritage – towards new European initiatives*. Espoo: Helsinki University of Technology.
- Larkham, P.J., 1996. *Conservation and the city*. London, New York: Routledge.
- Lauvland, G., 2007. *Verk og vilkår: Christian Norberg-Schulz' stedsteori i et arkitekturfilosofisk perspektiv*. Oslo: Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo.
- Morton, N.J. og Whitehand, J.W.R., 2006. The Fringe-belt phenomenon and socio-economic change. *Urban Studies*, 43(11).
- Moudon, A.V., 1997. Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. *Journal of the International Seminar on Urban Form*, 1: pp. 3–10.
- Mälkki, M., Mäntysalo, R. og Schmidt-Thomé, K. eds., 2008. *Economics and built heritage: towards new European initiatives*. Espoo: Helsinki University of Technology.
- Mäntysalo, R. og Schmidt-Thomé, K., 2008. Introduction. In: M. Mälkki, R. Mäntysalo og K. Schmidt-Thomé, eds. *Economics and built heritage: towards new European initiatives*. Espoo: Helsinki University of Technology.
- Norberg-Schulz, C., 1978. *Mellom jord og himmel: en bok om steder og hus*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Nordahl, B.I., 2012. *Boligmarked og boligpolitikk*. Trondheim: Akademika forlag.
- Olsson, K., 2008. The value of preservation. Analyses of the decision-making processes in urban heritage management. In: M. Mälkki, R. Mäntysalo og K. Schmidt-Thomé, eds. *Economics and built heritage – towards new European initiatives*. Espoo: Helsinki University of Technology.
- Petrucchioli, A., ed., 1998. *Typological process and design theory*. Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture.
- Røsnes, A.E., 2005. Byutviklingskostnader: tilbudsinitiert eller etterspørselsdrevet? In: A.L. Fimreite og T. Medalen, T., eds. *Governance i norske storbyer: mellom offentlig styring og privat initiativ*. Oslo: Scandinavian Academic Press, pp. 97–24.
- Skogheim, R. og Vestby, G.M., 2010. *Kulturarv og stedsidentitet – Kulturarvens betydning for identitetsbygging, profilering og næringsutvikling*. NIBR-rapport. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning.
- Smith, L., 2006. *Uses of heritage*. London: Routledge.
- Stūre, I., 2008. Evaluation of efficiency of protection of cultural heritage. Case of Latgale region in Latvia. In: M. Mälkki, R. Mäntysalo og K. Schmidt-Thomé, K., eds. *Economics and built heritage – towards new European initiatives*. Espoo: Helsinki University of Technology.
- Swensen, G., Børrud, E., Larsen, K., Molaug, P., Skogheim, R., Sognnæs, J. og Vestby, K.M., 2009a. *Fra egenverdi til ressurs – endringer i synet på kulturarven*. Unpublished manuscript.
- Swensen, G., Larsen, K., Molaug, P. og Sognnæs, J., 2009. *Kulturarv og stedsidentitet. Byers kulturmiljø i kryssilden mellom bevaring og utvikling*. NIKU Tema. Oslo: Norsk Institutt for kulturminneforskning.
- Tiesdell, S. og Adams, D., 2011. *Urban design in the real estate development process: policy tools and property decisions*. Oxford: Wiley Blackwell.
- World Heritage Committee UN., 1994. *Nara Document on Authenticity*. Available at: <http://whc.unesco.org/archive/nara94.htm>
- Vagstein, A.M., 1999. *Stedet det stemte rom: sammenheng mellom sted og arkitektur*. Oslo: Arkitekthøgskolen i Oslo.
- Vestby, G.M., 2005. *Metoder i strategisk byutvikling og stedsprofilering*. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning.
- Whitehand, J.W.R., 2001. British urban morphology: the Conzenian tradition. *Urban Morphology*, 5(2), pp. 103–109.
- World Heritage Committee, UN., 1994. *Nara Document on Authenticity*. Available at: <http://whc.unesco.org/archive/nara94.htm>.

Biographical information

Elin Børrud, sivilarkitekt
Professor i By- og regionplanlegging
Institutt for landskapsplanlegging
Norges miljø- og biovitenskapelige
universitet
Adresse: P.O. Box 5003, 1432 Ås, Norge
Mob. +47 91585023
E-mail: elin.borrud@nmbu.no
Blogg: <http://byanmerkninger.blogspot.no/>

Sivilarkitekt, PhD i Urbanisme fra Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo (2005), professor i by- og regionplanlegging ved Institutt for landskapsplanlegging, NMBU fra 2006, med spesielt ansvar for masterprogrammet i by- og regionplanlegging. Børrud har før og parallelt med forskningen opparbeidet bred praksis fra både offentlig og privat byplanlegging. Forskningsfokus på byens transformasjonsprosesser og byen som fysisk form. Pågående forskning er rettet mot undersøkelse av krefter og motkrefter for gjennomføring av en mer kompakt by, planloven som gjennomføringsredskap og de fysiske resultatene av en prosjektbasert byutvikling. Mye brukt foredragsholder og kommuniserer med praksisfeltet via bloggen: <http://byanmerkninger.blogspot.no/>

